

Folklorşünaslıq: problemlər, tədqiqlər

Ramazan OAFARLI

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: ramazanqafar@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.4.46>

AZƏRBAYCAN UŞAQ NAĞILLARININ POETİK STRUKTURU, TƏSNİFATI VƏ FUNKSIONAL ÖZƏLLİKLƏRİ

Açar sözlər: uşaq folkloru, uşaqlara həsr olunan nağıllar, heyvanlar, quşlar və bitkilər haqqında nağıllar, nağıl-təmsillər, nağıl-yalanlar, mənzum nağıllar.

SUMMARY

POETIC STRUCTURE, CLASSIFICATION AND FUNCTIONAL CHARACTERISTICS OF AZERBAIJAN CHILDREN'S TALES

The article discusses the poetic features, classification and functional features of one of the common epic genres of children's folklore - children's fairy tales. It is shown that children are interested in all stories, they listen to them with enthusiasm, remember them and tell them to each other again and again. Description of strange stories in sweet language, the victory of good over evil, miracles of magical objects, the destruction of terrible forces, attachment to the land, the village, a holiday of pure love, etc. fascinates children. Children's fairy tales are colorful in their poetic structure and the range of topics is wide. In general, Azerbaijani children's fairy tales can be grouped as follows: 1. Fairy tales dedicated to children. 2. Tales about animals, birds and plants. 3. Fairy tales. 4. Fairy tales are lies (Garavalli). 5. Fairy tales in verse.

Key words: children's folklore, fairy tales dedicated to children, fairy tales about animals, birds and plants, fairy tales, fairy tales, fairy tales.

РЕЗЮМЕ

ПОЭТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА, КЛАССИФИКАЦИЯ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДЕТСКИХ СКАЗОК

В статье рассматриваются поэтические особенности, классификация и функциональные особенности одного из распространенных эпических жанров детского фольклора - детских сказок. Показано, что детям интересны все истории, они с увлечением слушают их, запоминают и сами рассказывают их друг другу снова и снова. Описание странных историй сладким языком, победа добра над злом, чудеса магических предметов, уничтожение страшных сил, привязанность к земле, деревне, праздник чистой любви и т.д. завораживает детей. Детские сказки красочны по поэтической структуре, круг тем широк. В целом азербайджанские детские сказки можно сгруппировать следующим образом: 1. Сказки, посвященные детям. 2. Сказки о животных, птицах и растениях. 3. Сказки. 4. Сказки-ложь (Каравалли). 5. Сказки в стихах.

Ключевые слова: детский фольклор, сказки, посвященные детям, сказки о животных, птицах и растениях, сказки, сказки, сказки.

Uşaqlar arasında nağıl qədər geniş yayılan və gənc nəslin tərbiyəsinə təsir edən ikinci folklor janrı göstərmək çətindir. Uşaqlar bütün nağılları maraqla qarşılayırlar, həvəslə, sevə-sevə dinləyirlər, yaddaşlarına həkk edib özləri də

təkrar-təkrar bir-birinə danışirlar. Qəribə əhvalatların şirin dillə təsviri, haqqın nahaq üzərində qələbəsi, sehrlı əşyaların möcüzələri, qorxunc qüvvələrin məhvi, torpağa, elə, obaya bağlılıq, saf məhəbbətin təntənəsi və s. uşaqları tilsimə salır. Lakin el sənətinin bu inciləri içərisində elələri var ki, məhz uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə, psixikasına, bədii zövqünə daha uyğundur. Bu cür nağılların qəhrəmanları ya uşaqlar özləri, ya da onların yaxşı tanıdıqları heyvanlar, quşlar, bitkilər, meyvələr, otlar, həşəratlar olurlar.

Nağıllar hələ inqilabdan qabaq toplayıcıların diqqətini cəlb etmiş və xeyli hissəsini qeydə alaraq «Uşaq nağılları» adı ilə toplulara, dərsliklərə, məcmuələrə salmışlar. Görkəmli rus pedaqoqu K.D.Uşinski yazır ki, «Mən xalq nağıllarını uşaqlar üçün yaradılan və yazılan hər hansı bir əsərdən qat-qat üstün tuturam» (13, s. 228).

Uşaq nağıllarını da böyüklər düzüb-qoşur və ifa edirlər. Lakin formasına, məzmununa, eləcə də başqa xüsusiyyətlərinə görə onlar tarixi, sehrlı və ailə-məişət nağıllarından fərqlənir. Bu fərqlər özünü nədə göstərir?

Birinci, uşaq nağıllarında süjet xətti çoxşaxəli olmur, əksər vaxt epizodik xarakter daşıyır, hər hansı bir obrazın (uşağın, heyvanın, quşun, bitkinin) həyatının bir anı, yaxud bir günü göstərilir. Sual-cavab və dialoq şəklində qurulur. Məsələn: «Qarı və pişik» (3, 9-11) nağılı bir qarının suvarmağa apardığı inəyin ağırılığının buzun üstündən sürüşüb yıxılmasından, qıçını sındırmasından və bu hadisənin səbəbini aydınlaşdırmaq məqsədi ilə qarının buzla, günlə, buludla, yağışla, otla, qoyunla, qurdla, itlə, çobanla, xanımla, siçanla, nəhayət, pişiklə sual-cavabından ibarətdir. Sadalanan heyvanlar və insanlar bu və ya digər hərəkətinə görə zəncir kimi bir-birinə bağlanırlar. Çünki eyni təbii şəraitdə yaşayırlar. Onların hərəsi bir cəhətinə görə daha qüvvətlidir: buz sürüşkənliyinə, gün istiliyinə, bulud tutqunluğuna və s. Yeri gələndə pişik elə iş tutur ki, qurd, it onun qabağında aciz qalır. Məhz uşaqlar söylənən əhvalatları yığcamlığına və təbiətin sirlərini açmasına, qəribəliklər göstərməsinə görə xoşlayıb yadda saxlayırlar.

İkincisi, köklü fərqlər dilində nəzərə çarpır. Uşaq nağıllarında cümlələr az sözlü, sadə olur, bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə yüklənmir. Çox hallar heyvan, quş səsləri yamsılanır, ifadələr, cümlələr cüzi dəyişikliklə təkrarlanır. Məsələn «Xoruz və padşah» nağılında Xoruz «quqquluqu», «padşah», «mən», «nə», «imış» sözlərini tez-tez işlədir:

- Quqquluqu! Padşah mənə möhtac imiş!
- Quqquluqu! Padşah da məndən qorxan imiş!
- Quqquluqu! Nə iti bıçaq imiş!
- Quqquluqu! Nə isti hamam imiş!
- Quqquluqu! Nə ağca təpə imiş!
- Quqquluqu! Nə darca küçə imiş!(3,67)

Burada həmçinin xoruz səsi - banlaması yamsılanır.

«Cik-cik xanım» (1, 64-66) və «Nazikbənazik-Tazikbənazik» (1, 23-25) nağıllarının adlarında isə quş səsinin təqlidinə, sözlərin («cik», «nazik», «tazik») təkrarına rast gəlirik. Bu nağıllar «Ay ötdü. İl dolandı. Qış gəldi. Çoxlu qar yağdı» - kimi sadə cümlələrdən, «sərçeyi-cük-cük», «qarğeyi qır-qır», «dəvəyi lək-lək», «dınqır-dınqır» kimi təqlidi sözlərdən, dialoqlardan və

nəhayət, uzun-uzadı təkrarlardan qurulur: «Dəvəyi-lök-lök deyir ki, çinarbaçınar deyir ki, qarğeyi qır-qır deyir ki, sərçeyi-cik-cik deyir ki, nazıkbənazık deyir ki, tazıkbətazık dama çıxıb qar kürüdüyü yerdə ayağı sürüşüb, bacadan umac qazanının içinə düşüb ölübdür»(3, 24). Nağılın bu parçası ayrılıqda işlənsə yanılmacdan seçilməz.

Böyüklər uşaqlar üçün nağıl düzüb-qoşanda çalışmışlar ki, əhvalatlar uşaqların ürəyincə olsun və onların dilinə uyğun verilsin. Başqa sözlə, uşaqların söz ehtiyatından, lüğət tərkibindən kənara çıxmasın.

Üçüncü, obrazların və mövzuların seçilməsində özünü göstərir. Uşaq nağıllarının qəhrəmanları, əsasən, uşaqlar, heyvanlar, quşlar, bitkilər olur. Uşaqların acgöz tacirlərlə, zalım xanlarla, uşaq əti yeyən divlərlə, xortdanla mübarizəsi, güzəranı, əyləncəsi, istək və arzuları, heyvanların, quşların, bitkilərin həyat tərzi, xasiyyəti, gündəlik qaygıları, balalarına azuqə toplanmaları, onları yırtıcılardan qorumaları və s. uşaq nağıllarının mövzusunı təşkil edir. Burada təbiətdə gözə görünən nə varsa, hamısına canlı insan kimi baxılır, adicə qarğı çubuğu da, dəyənək də yeri düşəndə uşaqların dostuna, köməkçisinə çevirilir. Heyvanlar, quşlar, bitkilər adamlar kimi danışa, düşünə, mühakimə yürüdə, yaxşını pisdən, dostu düşməndən ayıra bilirlər. Haqsızlıqla rastlaşanda döyüş meydanına atılıb qələbə çalmağı bacarırlar. Çoxlarının isə məqsədi dinc, yanaşı yaşamaqdır. «Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm» (3, 38-42) nağlında keçmiş özündən qat-qat üstün olan qurdu məhv edir. Ona görə ki, o, haqq iş üçün vuruşurdu, doğma balalarının qisasını alırdı.

Maraqlıdır ki, heyvan, quş, bitki obrazlarına sehrli nağıllarda da təsadüf edilir, lakin uşaq nağılları ilə müqayisədə tamam başqa funksiya daşıyır. Belə ki, quşlar bir göz qırpımında insanı dünyanın ən uzaq nöqtəsinə aparır, ilanlar adamın ağızına tüpürməklə ona heyvanların və bitkilərin dilini öyrədir, otlar, çiçəklər cansız can verir, meyvələr qocanı cavanlaşdırır, bir sözlə, fəvqəltəbii qüvvəyə malik olurlar. Uşaq nağıllarındakı heyvanlarda, quşlarda, bitkilərdə bu keyfiyyətlər yoxdur, yalnız öz xasiyyət və bacarıqları çərçivəsində çıxış edirlər. İnsan kimi danışmaq uşaqlarla «ünsiyyət» girirlər, onlarla həmsöhbət olurlar. «Əgər siz uşaqlara xoruzla pişiyin adam dilində danışmadığı bir nağıl desəniz, onlar bu nağıllarla maraqlanmazlar» (10, 39).

Doğrudur, bir sıra uşaq nağıllarında da heyvanlar, quşlar ilahiləşdirilir və sehrli qüvvələr iştirak edir. «Göyçək Fatma»da inəyin sümükləri yetim qız uşağına çətin anlarda yardım göstərir. «Cırtan»da xortdanın canı şüşədə olur. «Tələtin nağılı»nda əfsanəvi Simurq quşu uşağı öz ölkəsinə aparır. Bütün bunlar ondan irəli gəlir ki, nağıl janrının müəyyən qruplara bölünməsi şərti xarakter daşıyır. Bu və ya digər keyfiyyətlər həm sehrli, həm də ailə-məişət nağıllarında ola bilər. Əsas məsələ ondadır ki, bu keyfiyyət həmin nağıllarda epizodikdir, yoxsa hadisələrin canını təşkil edir. Məsələn, ilanın Ovçu Pirimə heyvanların, quşların dilini öyrənməsi motivini «Ovçu Pirim» nağılından çıxartmaq olmaz. Çünki nağıl bu hadisə üzərində qurulmuşdur. Bu mənada məişət nağıllarında insanların güzəranı, sehrli nağıllarda isə sehrli qüvvələr üstünlük təşkil edir. Bununla belə, birinci qrup nağıllarda az-çox sehrli qüvvələr də özünü göstərir, yaxud sehrli nağıllarda tarixlə səsləşən hadisələr nəzərə çarpır. Eləcə də uşaq nağıllarının bəziləri bu ikiliyi özündə birləşdirir. Xortdanla mübarizə apa-rarkən

Cırtanın əlinə şüşəyə bənzər bir şey keçir. O başa düşür ki, bunda nəşə «əngəl» var. Ona görə də onu ovcunda möhkəm saxlayır. Bu hadisə epizodikdir və həmin nağıl üçün o qədər də əhəmiyyət kəsb etmir.

Sehrli nağıllarda qəhrəman qabağını kəsən maneəni (divi) tez dəf etmək məqsədilə o dəqiqə şüşəni qırır, oradan çıxan quşu öldürüb divin canını alır. «Cırtan»da bu məqsəd güdülmədiyi üçün həyata keçirilmir. Xortdanı sehrli qüvvəni aradan götürməklə öldürülməkdən, onun əməllərini üzünə çırpmaq, mühakimə etmək və bundan sonra yediyi bütün uşaqların intiqamını almaq daha təsirlidir. Maraqlıdır ki, nağılın sonunda şüşə tamam yaddan çıxır və Xortdanı Cırtanın əmri ilə cəlladlar edam edirlər. Uşaq nağıllarında hətta div, xortdan kimi mifoloji obrazlar bir sıra xüsusiyyətlərinə görə insanla eyniyyət təşkil edir: xörək bişirir, ev və təsərrüfat işlərini yerinə yetirir.

Dördüncü, yaranmasında özünü göstərir: əhvalatlar, surətlər mifik səciyyə daşımır, heyvan, quş obrazlarının arxasında heç bir totem gizlənmir. Uşaq nağılları xalqın pədaqoji tələbatı nəticəsində körpələrin tərbiyəsinə düzgün istiqamət vermək məqsədilə düzülüb-qoşulur. Bu səbəbdən qurd, ilan, dovşan, tülkü və s. obrazlara müqəddəs varlıq kimi baxılmır. Məsələn, «Dovşan» nağılında dovşanın ayağına tikan batır. O, əvvəl yarpağa müraciət edir?

– Ay yarpaq, gəl mənim ayağımın qanını sil.

– Burada təmiz durduğum yerdə niyə özümü sənə qanına bulayım.

– Onda gedib eşşəyə deyərəm gəlib səni yeyər...

Dovşanın cavabı körpə uşaqların özündən böyükləri atası ilə qorxutmasını xatırladır. Lakin eşşək də dovşanı saymır. Ona görə ki, yaşıl çəmənə qoyub quru xəzəl yemək istəmir. Dovşan onu qurdla hədələyir. Demə, qurdun da əlinə quzu keçibmiş, onu eşşək əti ilə dəyişmək istəmir. Dovşan qurdu köpəklə qorxudur. Köpək isə ayran içirmiş. Nəhayət, dovşan insanın yanına gəlir: «Ay qarı, – deyir, – get o körpəyi döy». Təkcə insan dovşanın sözünü yerə salmır, gedib körpəyi kötəkləyir. Köpək qurdu, qurd eşşəyi, eşşək də yarpağı dişləyir. Yalnız bundan sonra yarpaq dovşanın ayağının qanını silir. Burada da zəncirvari bağlılıq mövcuddur: heyvanlar bir-birinə kömək etməli, dar ayaqda zəiflərə əl tutmalıdırlar.

Göründüyü kimi, bu nağılda hər heyvan öz rolunu ifa edir, öz xasiyyətini bürüzə verir. İnsan isə artıq hər şeyə qadirdir, təbiəti, heyvanları özünə ram etməyi bacarır. Mifoloji təfəkkürdən doğan nağıllarda, əksinə, insan təbiətin quludur, onun qorxunc qüvvələri qarşısında acizdir, onlarla mübarizə apararkən heyvanların, quşların gücünə arxalanır.

Beşinci, uşaq nağıllarının əyləncəli xarakterdə olmasında nəzərə çarpır. «Tülkü, tülkü, tünbəki»də (1, 54-59) tamah üzündən tülkü, ayı, donuz, qurd, çaqqal, ilan və tısbağa quyuya düşürlər. Tülkü görür ki, bir tədbir fikirləşməsə, hamısı burada qalib oləcək. Ya da aclıq güc gələcək, bir-birilərinin ətini yeyəcəklər, onda ayı, qurd və donuzla bacarmayacaq. Ona görə də hiyləyə əl atır: heyvanlara bir «oyuna» başlamağı təklif edir. Deyir ki, «Mən bir nəğmə oxuyum, hər kəsin adı axıra düşsə, onu yeyək».

Tülkünün nəğməsi xalq uşaq oyunlarının başlanğıcında işlənən sanamı xatırladır. Uşaq oyunlarında kim axıra qalsa, oyunu davam etdirmək hüququ qazanır. Tülkünün «oyununda» isə adı sonda çəkilən heyvanı ölüm gözləyir:

Tülkü, tülkü, tünbəki,
Quyruq üstə lümbəki.
Ayı axmaq,
Donuz toxmaq,
Qurd ulavuş,
Çaqqal çavuş,
İlan qamçı,
Tısbağa çanaq,
Biz ona qonaq...
Məndən demək,
Sizdən yemək (1, 55).

Tülkü oyunda hamını udur. Çünki nəğməni öz adı ilə başlayır. «Oyunun» əvvəldən razılaşıqları şərtə görə, adları sonda gələn heyvanlar bir-bir ayının köməyi ilə parçalanırlar. Axırda ikisi qalır: tülkü və ayı. Artıq nəğmə kara gəlmişdir. Başqa kələk işlətmək lazımdır. Maraqlıdır ki, tülkü nəğməsində ayını axmaq kimi xarakterizə edir. Ayı axmaqlığı üzündən də tülkünün hiyləsinə uyur, qoltuğunun ətinə söküb yeyir və ölür. Beləliklə, heyvanların oyunu uşaqları əyləndirir.

Uşaq nağılları bu cür məzəli əhvalatlarla doludur. «Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm»də keçi ilə qurdun savaşı səhnəsini xatırlayaq: keçi qurdun qarnına buynuz vurur. Qurd qışqırıb deyir:

– Vay qarnım!...

Keçi cavab verir:

– Şəngülümü, Şüngülümü yeməyəydin,

«Vay, qarnım!» – deməyəydin (3,42).

«Cik-cik xanım»da isə məzəli sərçə təsvir olunur. O, tikanlıqda oynayanda ayağına tikan batır. Qarı nənə onun köməyinə çatır, tikanı çıxarır, sərçə yaxşılığının əvəzinə qarının çörəyini götürür. Çörəyi çobana aparır, ondan zorla qoyun alır. Qoyunu toy şənliyinə gətirir, padşaha verir, əvəzinə gəlini qaçırır. Nəhayət, gəlini aşığa bağışlayıb onun sazını alır. Yavaş-yavaş sazı dınqıldadıb oxumağa başlayır:

Tikan verdim, çörək aldım,

Sazım dınqır, dınqır, dınqır.

Çörəyi verdim, qoyun aldım,

Sazım dınqır, dınqır, dınqır.

Qoyunu verdim, gəlin aldım,

Sazım dınqır, dınqır, dınqır.

Gəlini verdim, saz aldım,

Sazım dınqır, dınqır, dınqır(1, 66).

Uşaqları əyləndirən amillərdən biri də nağılların əvvəlində verilən «hamam, hamam içində» pişrovu (düzgüsü) və sonunda gələn oyun-tapmacadır:

Göydən üç alma düşdü,

biri mənim,

biri özümün,

biri də nağıl danışanın.

Əslində, almanın üçü də bir adama-nağılçıya çatır.

Altıncı, real həyatla bağlılığında özünü göstərir. Uşaq nağıllarında zəhmətkeş xalqın güzəranı, əmək fəaliyyəti, məişəti, adət-ənənələri, istək və arzuları həyati hadisələrin fonunda verilir. Sehrli nağıllarda pərilər, cinlər, şeytanlar, divlər, əjdahalar, Zümrüd quşları real hadisələrin qabağına pərdə tutduğu halda, uşaq nağıllarında hər şey öz rəngində, öz halında görünür. Məsələn:

Bir gün Cırtan gördü ki, qonşu uşaqları meşəyə oduna gedirlər, gəlib anasına dedi:

– Ay ana, uşaqlarla oduna mən də gedəcəyəm.

Qarı uşaqları çağırdı. Hər birinə bir parça yağ yaxmacı verdi. Cırtanı onlara tapşırırdı.

Yolda Cırtan özünü yerə vurub getmədi. Yoldaşları dedilər:

– Ay Cırtan, niyə gəlmirsən?

Cırtan dedi:

– Anam mənə sizə tapşırıb, mənə də aparın... (1, 112).

Cırtan özünü tənbelliyə qoyur, odununu uşaqlara yığdırıb daşındır. Hələ üstəlik istəyir ki, onu da dallarına alıb aparsınlar. Ona görə ki, anası uşaqlara yağ yaxmacı verib. Bu hadisənin reallığını və təbiiliyini inanmamaq mümkün deyil. Beləliklə, uşaq nağıllarında uşaqların davranışı, bir-biri ilə rəftarı, münasibəti, məşğuliyyəti həyatda olduğu kimi təsvir edilir. «Bir tərəfdən Azərbaycanın milli və yerli xüsusiyyətləri, adət və ənənələri, həyat və məişəti, gözəl təbii mənzərələri öz əksini tapır, digər tərəfdən uşaqlara heyvanlar, quşlar, bitkilər, onların xarici görünüşü, yaşayış tərzini, xasiyyətləri barədə məlumat verilir» (8, 3-4).

Uşaq nağılları poetik struktur etibarını ilə rəngarəngdir, mövzu dairəsi genişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan uşaq nağıllarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Uşaqlara həsr olunan nağıllar.
2. Heyvanlar, quşlar və bitkilər haqqında nağıllar.
3. Nağıl-təmsillər.
4. Nağıl-yalanlar (Qaravəllilər).
5. Mənzum nağıllar.

Uşaqlara həsr olunan nağıllar. Xalq uşaqları qoçaq, qorxmaz, haqsızlığa qarşı barışmaz, zəhmətsevər, özgə malına göz dikməyən, xeyirxah görmək istəyirdi. Bu istəyini onların həyatına, davranışına, mübarizəsinə aid nağıllarda ifadə edirdi. El arasında əsas qəhrəmanı böyük qədər ağıllı, fərasətli, dözümlü, tədbirli uşaq olan nağıllar çoxdur: «Cırtan və Xortdan», «Göyçək Fatma», «Tələt», «Əlyar və dovşan», «Kamal və Reyhan», «Murtuz», «Cırtan» və s. Bu uşaqlar böyük çətinliklərlə qarşılaşırlar, lakin balacılıqlarına baxmayaraq qorxmurlar, bəzisi öz xeyirxahlığı ilə, bəzisi kələk gəlməklə, bəzisi də heyvanların dostluğuna arxalanmaqla qəddar düşmənlə qalib gəlir. Qeyd edək ki, uşaq nağıllarında da əfsanəvi Simurq quşu, div, xortdan, sehrli toppuz iştirak edir. Lakin Cırtan kimi balaca uşağın qabağında aciz qalan divlə, xortdanla Məlikməmmədtək igidlər üç gün, üç gecə gülüşən və canı şüşədəki quşda olan div arasında fərq göz qabağındadır.

Birincisi meşədə, insanlara yaxın yerdə tək yaşayır, özü xörək bişirir, ev və təsərrüfat işləri ilə məşğul olur, əlinə düşən bəni-insanı, daha doğrusu, uşağı yuxuya verib sonra yemək istəyir.

İkincisi isə yerin altında, mağarada əsir etdiyi gözəllə ömür sürür, vəhşidir, rastlaşdığı adamı o dəqiqə parçalayır. Deməli, uşaq nağıllarında sehrli qüvvələr uşaq qəhrəmanın hünərini, düşdüyü vəziyyətin ağırlığını nəzərə çapdırmaq məqsədi güdür.

M.H.Təhmasib yazırdı: «Qəhrəmanların öz düşmənləri ilə apardıqları mübarizədə onlara yardım edən qüvvələrin ən başlıcası heyvanlardır. Bu heyvanlar bəzən həqiqi, bəzən də fantastik olur. Ümumiyyətlə, bu vasitələri, nağıllarda iştirak edən qüvvələri qəhrəmanlara bəslədikləri münasibət etibarını başlıca olaraq iki yerə bölmək olar. Bunlardan birincisi dost, ikincisi isə düşmən və maneçilik törədən qüvvələrdir»(7, 3-6). Alim Simurq quşunu, atı, göyərçini, sədaqətli itləri, ağ ilanı, ayını və hətta tülkünü dost, divi, əjdahanı, ceyranı düşmən qüvvə kimi verir.

«Tələtin nağılı»nda tacir Məlik balaca uşaqların həyatı bahasına var-dövlətini artırır. O ancaq uşaqları nökrəliyə götürür, çünki onları aldatmaq asandır. Tacir Məlik bir dağın əlçatmaz, ünyetməz zirvəsində çoxlu ləl-cəvahirat yerləşdiyini bilir. Tez-tez dəvələrini yükləyib ora gedir. Bir yabının qarnını yarıb nökrəliyə götürdüyü uşağı orda gizlədir. Nəhəng, ac quşlar cəmdəyi göyə qaldırıb ləl-cəvahirat olan yerə aparır. Tacirin tapşırığı ilə nökrə yabının qarnından çıxır və kisələri qızılla doldurub aşağı atır. Bundan sonra uşaq tacirin nəyinə lazımdır? Onu oradaca qoyub geri qayıdır.

Xalq bu azğın uşaq qatili ilə Məlikməmməd, Tapdıq, Nərbala kimi qolugüclü bir igidi deyil, balaca uşağı qarşılaşdırır.

Tələt yetimdir, qoca nənəsi ilə uçuq daxmada yaşayır. Qarının toxuduğu corabları bazarda satıb dolanırlar. Tələt fərasətlidir, corabları nənəsindən baha qiymətə sata bilir. Bununla belə xeyirxahdır, haqsızlığa dözmür. O, bir nəfər yad adamın kor dilənçini aldatdığını görüb təəccüblənir, kimliyini öyrənmək və intiqam məqsədilə onun ardınca düşür. Beləliklə, Tələt uşaq qatili ilə rastlaşır, ona nökrə durmağa razılaşıır.

Tacir Məlik Tələti də ləl-cəvahirat tullamaq üçün dağın zirvəsinə atdırır. Oğlan görür ki, «burda çoxlu uşaq cəmdəyi var». Öz-özünə deyir: «Ey dad, burda qalıb mən də onlar kimi olacağam. Yaxşısı budur, baş götürüb qaçım». Tələt özü acınacaqlı vəziyyətə düşməsinə baxmayaraq xeyirxahlığından qalmır. Simurqun balalarını yemək istəyən ilanı öldürür və sehirli quşun köməyi ilə şəhərlərinə qayıdır. (Bu hadisə olduğu kimi sehirli nağıllardan keçmişdir). Lakin tacir Məlik bu dəfə də onu aldadır. Tələt çöllərə atılır, dəli divlə qarşılaşır. Cırdan kimi o da divin pəncəsindən kələklə qurtarır, onun sehirli toppuzunun sirrini öyrənir. Sonra toppuzu ələ keçirir. Göründüyü kimi, bütün nağıl boyu Xeyirlə Şərin mübarizəsi təsvir edilir. Murtuz kimilər uşaqları - elin gələcəyini ölümün pəncəsinə atır. Nağılın sonunda özü də uşaq əli ilə məhv olur.

Xalqın yaratdığı ikinci uşaq obrazı Əlyardır. O, xasiyyətə Tələtdən zəifdir, çətinə düşəndə ağlayır. Dovşanla rastlaşıb dostlaşandan sonra isə tamam dəyişir, cürətlənir, hətta azğın xanın məhvini səbəb olur. «Əlyar və Dovşan»

nağılında bir sıra qovunun təsviri verilir: «Ətri bir ağacılıqdan adamın huşunu aparırdı». Kəndli bu qovunu alın təri ilə yetişdirmişdi. Onun varı-yoxu elə bir qovundan ibarətdir. Ona görə də balaca oğlu Əlyarla onu göz bəbəyi tək qoruyurlar. Kəndli qovunu xana aparıb xələt almaq ümidi ilə yaşayır.

Əlyarın qovuna tamahı düşsə də, nəfsini saxlayır. Lakin dovşan onların ümidini puça çıxardır: qovunu korlayır. Balaca Əlyara da bu lazım idi, qovunun yerdə qalan hissəsini yeyir. Bu əhvalat azğın xana çatır. O, çox ağır hökm çıxardır: «Əlyarın boynu vurulsun!» Bu nağılda xalq xanların zülmünə, haqsızlığa son qoymaq vəzifəsini uşağa - Əlyara həvalə edir.

Ən məşhur uşaq qəhrəmanı isə Cırtandır. Milli xüsu-siyyətləri ilə seçilən Cırtan haqqında bir neçə nağıl qoşulmuşdur. O yeri gələndə tənbellik edir, meşəyə uşaqların dalında yollanır, odununu onlara yığdırıb daşdır, hələ üstəlik boyunlarına minnət də qoyur: «Anam sizə yağ yaxmacı verib». Amma uşaq əti yeyən divlə rastlaşanda bu məzəli, ayaqlarını güclə atan, hər addımında göz yaşı ovucunda olan balaca oğlana şir cürəti gəlir, özünü hamıdan ayıq, tədbirli və qorxmaz göstərir, göz yaşları da quruyur.

Div uşaqları mehribanlıqla qarşılayır, çünki onları yuxuya verib qara niyyətini həyata keçirəcəyinə əmin idi. Lakin o, Cırtantək dəcəllə rastlaşdığından xəbərsiz idi.

Uşaqların yuxulamasını səbirsizliklə gözləyən div soruşur:

– Cırtan nə üçün oyaq?

– Çünki anam mənə hər gecə qayğanaq bişirərdi, yedirib yatırdardı...

Div qalxıb qayğanaq bişirir, Cırtana yedirir ki, tez yatsın.

Cırtanın əsl siması divin bişirdiyi qayğanağı yeyəndən sonra görünür. Hiss edir ki, div onları aldadır. Ona görə ərköynlüyünə salır və divə qəribə şəkildə kələk gəlir: onu çaydan xəbirlə su gətirməyə yollayır. Cırtan nə qədər ağıllı, tədbirli, fərasətli təsvir edilirsə, div bir o qədər səfeh, küt və acizdir, əlindən bir iş gəlmir, ömründə suya girməyib. Uşaqlardan soruşur ki, necə o tərəfə keçdiniz? Cırtan cavab verir: «Get, bir dənə dəyirman daşı tap, boynuna tax, özünü suya at, onda keçərsən». Cırtan sehrli qüvvəni (şüşədəki quşu) dəf etməklə deyil, ağıllı köməkliyi ilə divə qalib gəlir.

Uşaqların atdanıb-düşməsinin, yerli-yersiz ağlamasının qarşısını almaq istəyən bəzi valideynlər onları xortdanla qorxudurlar. Rahatlıqlarını təmin etmək, qorumaq naminə böyüklər deyirlər ki, dinc dur, yoxsa xortan gəlib səni aparar!.. Azərbaycan uşaq folklorunda bunun əleyhini təşkil edən maraqlı bir nağıl var, «Cırtan və Xortdan» adlanır. Ola bilsin ki, bu nağılın əsl məğzi, ideyası körpələrini əcaib heyvanların xofu ilə qorxudan valideynlərə aydın olmamışdır.

Xalq pedaqoqları milyonlarla uşağın ümumiləşmiş obrazı Cırtanı körpələrin qənimi Xortdanla qarşılaşdırmaqda nə məqsəd güdmüşlər? Bu suala nağıldakı hadisələri bilmədən cavab vermək mümkün deyil.

Cırtanın atası Fəttah kişi Xortdana belə bir xasiyyətnamə verir: «Xortdan ağlayan uşaqları aparıb yeyir... Onun yeddi ayağı, yeddi əli, yeddi başı var». Cırtan bu nağılda da bir qədər ərköyün təsvir olunur. Həyəətə çıxıb oynamaq istəyir. Lakin ata-anası qoymur ki, xortdan gəlib səni yeyər. Onda Cırtan atasından tələb edir: «Gedib xortdanı öldür, bütün uşaqların canı qurtarsın».

Fəttah kişi əlacsız qalıb yola düşür. Lakin Xortdanla rastlaşanda özünü itirir, bir təhər canını götürüb qaçır, oğluna isə yalan danışır: «Xortdanı tikə-tikə doğradım».

Cırtdanın sevinci yerə-göyə sığmır, atası ilə fəxr edir. Həqiqəti öyrənəndən sonra isə daha böyüklərə bel bağlamır, uşaqlarla əlbir olub Xortdanı öldürmək qərarına gəlir. Lakin yoldaşlarını asanlıqla razı sala bilmir. Xortdanın zülmü günü-gündən artır. O hər gün üç uşaq aparıb yeyir. Bu, bütün uşaqları sarsıdır. Onların başqa əlacı qalmır. Əlbir, dilbir olub böyük bir dəstə düzəldirlər, Cırtdanı özlərinə başçı seçib Xortdana «müharibə» elan edirlər. Maraqlıdır ki, uşaqların silahı oyuncaqlardan-qarğıdan qayrılan qılıncdan, ox və kamandan, nizədən, ağac atdan ibarətdir. Cırtdan öz ağılı, fərasəti ilə Xortdanı əsir alır, meydana gətirir, bütün uşaqları başına toplayıb onu mühakimə edir, cinayətlərini bir-bir üzünə deyir: «Bu uşaqların düşməni Xortdandır. Gündə üç-dörd uşaq aparıb yeyirdi. Uşaqlar bunun əlindən zinhara gəlmişdi. Mən onu gətirmişəm. İndi siz deyın, uşaqlar, bunun cəzası nədir?» Uşaqlar hamısı bir ağızdan hökm çıxardılar: «Xortdanın cəzası ölümdür!»

Nağılda maraqlı bir cəhət özünü göstərir: böyüklərin nümayəndəsi Fəttah kişi Xortdanın öhdəsindən gələ bilmir, uşaqlar isə birləşib onu məhv edirlər.

Cırtdan balaca olmasına baxmayaraq gözlərimiz qarşısında dəyanətli, iradəsi möhkəm və inadkar pəhləvan kimi canlanır. Xortdanı görəndə başqa uşaqlar o dəqiqə qorxub ağlaşırlar. Cırtdan isə onları kiridib Xortdanla dil-dil ötür. Ona görə ki, Cırtdan bu amansız düşmən tərəfindən yeyilən yüzlərlə uşağın intiqamını almağa gəlmişdir. Onda uşaqların oyunlarını, danışib-gülməyini, əyləncəsini, sevincini «oğurlayanlara» qarşı sonsuz nifrət oyatmışdır. Başlıcası bu nifrət idi onu Xortdandan qorxmağa qoymayan.

Xortdanla Cırtdanın dialoqunda bu nifrətin qılgıncımları sözə çevrilib «uşaq qatilinin» üzünə çırpılır:

«...Bu saat hamınızı yeyəcəyəm!

Cırtdan dedi:

– Məni yesən də, səni öldürəcəyəm.

Xortdan dedi:

– Mən yeyəndən sonra nə təhər öldürəcəksən?

Cırtdan dedi:

– İcəridən qarnını doğrayacağam, öləcəksən».

Cırtdanın bu cəsarəti başqa uşaqlara da keçir, hamını ürəkləndirir.

Xortdan divdən amansızdır, hər gün uşaq ovuna çıxır, üç-dörd körpəni qaçırıb dişinə çəkir. Uşaqları öz evində görəndə isə o dəqiqə elan edir ki, hamınızı yeyəcəyəm. Lakin div heç vaxt uşaq ovuna çıxmır, uşaqları evində «qonaq» kimi qəbul edir, qayğı göstərir, onları yemək istədiyini bildirmir. Hətta Cırtdan üçün qayğanaq da bişirir, onu başqa tələbini yerini yetirir.

Nağılda oyuncaq silahlar da böyük rol oynayır, ən ağır anlarında uşaqların karına çatır. Cırtdanın təklifi ilə onlar yatmamışdan qabaq paltarlarına çoxlu iynə taxıb qarğı nizənin başına keçirirlər. Özləri isə qaçıb mağaranın dibində gizlənilirlər. Xortdan gecənin bir aləmində gəlir, paltarları yatmış uşaqlar zənn edib bir-bir yerdən qapır, ağızına dürtür. İynələr ağızına batır.

«Murtuz» nağılında da haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı mübarizədə əsas rolu uşaq qəhrəman oynayır. «Reyhan və Kamal»da isə balaca uşaqlara qurd balalarının dostluğundan danışılır.

Heyvanlar, quşlar və bitkilər haqqında nağıllar. Uşaq nağılları içərisində heyvanlara, quşlara, bitkilərə həsr olunanlar daha çoxdur. «Ayı və milçək», «Tülkü, tülkü, tünbəki», «Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm», «Tülkü və ilan», «Dovşan», «Ac qurd», «Qurd», «Hiyləgər keçi», «Aslan və dovşan», «Cik-cik xanım», «Qarı və pişik», «Nazıkbənazik-Tazıkbətazik», «Tülkünün hekayəsi», «Pıspısa xanım və Siçan Solub bəy», «Xoruz və padşah», «Şah Xoruz» və s. nağıllarda uşaqları maraqlandıran hadisələr nəql olunur. Belə ki, tənbel milçək arının balına şəriq çıxmaq istəyir; qurd gah ana keçinin yemək dalınca yollanmasından istifadə edib onun balalarına hücum çəkir, gah da özünü xəstəliyə vurub şirin, ayının yeməyinə qonaq olur; sərçə saz çalib oxuyur; tülkü hərdən səbət toxuyur, hərdən mollalıq edir, hərdən də gön tapıb çarıq tikir, heç vaxt kələyindən qalmır; xoruz bir qaraca pul tapıb, padşahı ələ salır.

Heyvanlar haqqında nağıllar mənşəyi etibarlı ilə daha qədimdir. Bu qrupa daxil olan ilkin «nağıllar çox zaman əcdadın heyvanlarla rəftar haqqında cavanlara nəsihəti, vəsiyyəti olmuşdur. Xırda-xırda əhvalatların sadə təsvirlərindən ibarət olan bu şifahi danışılqlar bədii təfəkkürün inkişafı ilə nağıla çevrilmişdir. Zaman keçdikcə heyvanların möcüzəli həyatdan alınan bir sıra epizodları bu nağılları zənginləşdirmişdir. Totem də qədim insanların heyvanlara ecazkar münasibətinin nəticəsidir. Azərbaycan şəraitində müxtəlif dövrlərdə öküz, inək, qurd, xoruz, ilan və başqa heyvanlar totem kimi müqəddəsləşdirilmişdir. Zaman keçdikcə heyvanların bir çoxu əhilləşdirilmiş, insanların dostuna, köməkçisinə çevrilmişdir».

Heyvanlar haqqında nağılları aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

Vəhşi heyvanlara həsr olunanlar. Bu qrupa daxil olan nağılların qəhrəmanları yırtıcı heyvanlar və quşlardır. Hadisələr meşənin dərinliklərində cərəyan edir. Meşə burada hər şeydən təcrid edilmiş icma quruluşunu xatırladır. Şir, pələng, ayı, canavar qəddarlığın timsalına çevrilir, özündən zəifləri parçalayıb yeyirlər. Onlar güclü, qəddar olduqları qədər də küt və axmaqdırlar. Çox hallarda öz tamahlarının qurbanı olurlar.

Ev heyvanlarına həsr olunanlar. Bu qrupa əsasən təmsilvari nağıllar daxildir. Mülayim ev heyvanları və quşların (xoruz, toyuq, ördək, qaz, durna, inək, qoyun, at, eşşək, camış, keçi, it, pişik və s.) qonşuluq əlaqələri, bala bəsləmələri, azuqə axtarmaları təsvir olunur. İnsanlara xas xüsusiyyətlər heyvan və quşların üzərinə köçürülür. Paxıllıq, laqeydlilik, nadanlıq, acgözlük kimi mənfi keyfiyyətlər tənqid olunur.

Vəhşi heyvanlar və ev heyvanları haqqında nağıllar. Bu qrupa daxil olan nağıllarda heyvanlar və quşlar iki yerə bölünür: güclülər və zəiflər. Güclülər zalım, qəddar və hövsələsizdirlər. Zəiflər isə hiyləgər və ağıllıdırlar. Çox vaxt hiylə və ağılın köməyi ilə gücə qalib gəlirlər.

İnsanlar və heyvanlar haqqında nağıllar. Bu qrupa daxil olan nağıllarda meşə həyatı ilə kənd, oba həyatı qarşılaşdırılır. Ovçular, maldarlar, çobanlar və quşların köməyinə arxalanırlar.

Heyvanlar haqqında nağılların mənşəyini əcdadlarımızın animistik, antropomorfik baxışlarında, heyvan və bitkilərin, təbiət hadisələrini canlandırmasında axtarmaq lazımdır. Təsadüfi deyil ki, nağıllarda da heyvanlar insanlar kimi düşünüb hərəkət edə bilirlər: özlərinə rahat yuva qururlar, qışa tədarük görürlər, bir-birilərinə qonaq gedirlər, paxıllıq edirlər, hiyləyə əl atırlar. Bəzi nağıllarda isə, əksinə, insana xas olan keyfiyyətlər onların üzərinə köçürülmür, heyvanların davranışları, hərəkətləri olduğu kimi verilir: canavar özündən zəif heyvanları ovlayır, meşədə gəzir ki, qarnını doydursun. Tülkü toyuq-cücənin başını tovlayıb meşəyə aparır, gözdən uzaq bir yerdə onları bir-bir tutub boğur. Bu cür nağıllar son dövrlərin məhsuludur, uşaqları əyləndirmək və tərbiyə etmək məqsədi ilə yaradılmışdır.

Heyvanlar haqqında qədim nağılların meydana gəlməsində ovçuluqla bağlı miflərin, totemist təsəvvürlərin böyük rolu olmuşdur. «Ovçu Pirim» nağılının əsasında məhz ovçuluq mifləri, «Göyçək Fatma» nağılında isə inək toteminə inam durur.

Heyvanlar haqqında nağıllarda insan aləmi ilə heyvan aləmi bəzən elə birinə çuğlaşır ki, onların ziddiyyətli tərəfləri unudulur. Şübhəsiz, bu cür nağıllar ibtidae icma dövrünün mənzərələrini özündə əks etdirir.

Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda süjet xətti sadə olur, hadisələr epizodik xarakter daşıyır, qəhrəman idealizə edilmir. Onlarda əsasən ağıl gücə, qəddarlığa qarşı qoyulur. «Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm» nağılında keçə amansız canavara, «Tülkü, tülkü, tünbəki» nağılında tülkü ayıya üstün gəlir. Heyvanlar haqqında nağılların sonu bəzən qəhrəmanın ölümü ilə bitir. Bu, dinləyicini bədbinləşdirmir, çünki onlar pis əməllərinin qurbanına çevrilirlər.

Heyvanlar haqqında nağıllar məcazi mənalarla zəngindir. Obrazların davranış və hərəkətlərində, bir-birinə münasibətlərində insanlara xas olan keyfiyyətlər gizlənilir. Ona görə də bu qrupa daxil olan nağıllar didaktik mahiyyət daşıyır.

Heyvanlar haqqında nağılların süjeti fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilir. Məsələn, «Tülkü ilə canavar» nağılının ekspozisiyası bir neçə cümlə ilə yekunlaşır: «Günlərin bir günü tülkü bərk acmışdı. Çox gəzdi, dolandı, bir bağın yanına gəlib çıxdı».

«Xoruz və padşah» nağılında da eyni mənzərənin şahidi oluruq:

«Bir gün xoruz peyinlikdə eşələnib özünə yem axtaranda bir qaraca pul tapdı, şad olub başladı oxumağa:

– Quqquluqu. Bircə şahı tapmışam!»

Bu ekspozisiya nümunələri onunla xarakterizə olunur ki, süjetin hansı motivə əsaslandığını, hadisənin inkişaf istiqamətinin başlanğıcını göstərir. Həm də ekspozisiyada mif üslubu nəzərə çatdırılır: heyvanlar insanlara məxsus keyfiyyətlərlə verilir. Bəzi nağıllarda isə ekspozisiya başlamamış düyünə keçilir, bəzən isə süjet birbaşa düyünlə (zavyazka) başlanır. «Qoca Aslan» nağılında olduğu kimi:

«Günlərin bir günü qoca Aslan meşə qırağında bir pişik gördü, dedi:

– Ay pişik, sən bizim cinsdənsən, niyə belə balacasan?

Pişik dedi:

– Mən adam əlinə düşmüşəm, ona görə beləcə balacalaşmışam».

Misallardan göründüyü kimi, nağıl başlanğıclarını təyin edən əsas cəhətlər qeyri-adi situasiyalarla dinləyiciləri maraqlandırmaq, onların diqqətini süjetin gələcək inkişafına yönəltməkdir. Təəccüb doğuran odur ki, gerçək məişət hadisələri ilə başlanan təsvirlər birdən-birə qeyri-adi məcraya düşür: pişik dil açıb aslanla danışır, mühakimə yürüdür və formasının dəyişməsinin səbəbini adamlarda görür; xoruz da pul tapan kimi dil açır, bəxtinin gətirməyinə insanlar sayaq sevinir.

Bu epizodlar ilk baxışda mifləri xatırladır, lakin özünü şir cinsindən hesab edən pişiyin insanlar tərəfindən «balacalaşdırılması» mifik təsəvvürdən çox, köçürmədir, başqa sözlə, mif modelinin nağıl süjetində məqsədəuyğun şəkllə salınmasıdır. Belə ki, mifik görüşlərdə insan canlı üzərində restavrsiya etmək hüququna malik deyil, bu funksiyayı yalnız tanrılar və başqa fəvqəltəbii qüvvələr yerinə yetirirlər. Nağıllarda isə mif sistemlərinə sərbəst yanaşma müşahidə olunur: allahlara aid olan işlər başqa varlıqların, eləcə də insanlara xas keyfiyyətlər cansız əşyaların, heyvanların üzərinə köçürülür.

Beləliklə, ekspozisiyanı nağıl qəhrəmanları ilə tanışlıq hesab etmək olar. Düyündə əsas personaj ya qəribəliklərlə rastlaşır, ya da başqa obrazla (heyvanla, quşla, insanla) qarşılaşdırılır. Üz-üzə gələn heyvanların, yaxud quşların (qarşılaşma heyvanlarla insanlar arasında da ola bilər) mənafeləri toqquşur, münasibətlər konfliktlə nəticələnir. Eləcə də obraz düşdüyü çətin vəziyyətdən çıxmaq üçün yollar axtarır. Hər iki halda gərgin mübarizə başlanır. Bəzən bir obraz digərini qəribə iş görməyə təhrik edir. Nəticədə hadisələr gerçəklikdən tamamilə uzaqlaşır. Münasibətlərin aydınlaşması, yaxud qəhrəmanın çətinliklərdən yaxa qurtarması ilə konflikt aradan qalxır, süjetdəki hadisə xoşbəxt sonluqla tamamlanır. Düyüнден sonra hadisələrin yüksələn xətlə inkişafı kulminasiya nöqtəsinə çatdırılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, heyvanlar haqqında nağıllarda konfliktin gərginləşməsinə imkan olmur, elə başlanğıc mərhələsində səngiyir, hadisələr bəzən o qədər sadə və epizodik olur ki, mübarizənin şiddətlənməsinə imkan verilmir. Məsələnin qoyuluşu özü bunu tələb etmir.

Heyvanlar haqqında nağıllarda təsvirlərin canlılığından, əhatəliliyindən çox ayrı-ayrı situasiyaların maraqlı və əyləncəli qurulmasına diqqət yetirilir. «Tülkü, tülkü, tünbəki» nağılında ac heyvanların quyruqdan (əslində isə ağ daşla rastlaşırlar) ötrü quyuya düşmələrindən yaranan situasiya tülkünün nəğmə oxuması ilə məzəli oyuna çevrilir. Hətta bir-bir obrazların parçalanıb yeyilməsi hadisəsinə belə dinləyici acımır, buna zəruri bir iş kimi yanaşır, səbirsizliklə süjetin finalını eşitməyə, keçirilən qəribə oyunda hiyləgər tülkünün necə qalib gələcəyini (mahnıdan aydın olur ki, tülkünün adı birinci gəldiyi üçün sağ qalmalıdır) bilməyə tələsir.

Heyvanlar haqqındakı nağıllar ən çox aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

Qarşılaşmalar. Y.M.Sokolov yazır ki, «heyvanlar haqqında nağılların süjetində «görüşlər»dən geniş istifadə olunur»(11, 336). Miflərdə isə yaradılmalar primitiv süjetin əsas və yeganə detalıdır.

Azərbaycan nağıllarında qarşılaşma özünü iki formada gös-tərir:

a) Heyvanların və quşların bir-birilə meşədə rastlaşması. «Tülkü və kəklik», «Tülkü, tülkü, tünbəki», «Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm» və s. nağıllarda olduğu kimi.

b) Heyvan və quşların insanlarla qarşılaşması. «Qurd və qoca», «Xoruz və padşah», «Qarı və pişik», «Əlyarla dovşan» nağıllarında heyvan və quşlarla yanaşı insan obrazları da fəaldır, onların qarşılaşması ilə süjetin konflikti düşünülmür. Heyvan və quşların bir-biriləri ilə və insanlarla qarşılaşdırılmaları bir tərəfdən gerçəkliklə bağlıdır (meşədə tülkünün, yaxud canavarın dovşan, ayı, ilanla, eləcə də ovçu ilə rastlaşması təbii haldır), digər tərəfdən bu görüşlərin nəticəsində hadisələr gerçəklikdən çıxıb ağlagəlməz, qeyri-real, bəzən də fantastik istiqamətə yönəlir. Miflərdə qarşılaşmalar başqa məzmun kəsb edir. İki bir-birinə əks varlığın qarşılaşması nəyinsə yaranmasına, yenidən meydana gəlməsinə səbəb olur: göydə əjdaha şəkilli buludların üz-üzə gəlməsi guya dəhşətli döyüşün təsviridir, axıdılan göz yaşları isə yağış damcılarıdır.

Dialoglar. Qarşılaşan heyvanların, quşların və insanların bir-biri ilə dialogları heyvanlar haqqında nağıllar süjetinin əsas əlaməti kimi çıxış edir. «Cik-cik xanım», «Tülkünün kələyi», «Tülkü və canavar», «Ac qurd» və s. Elə nağıllar var ki, yalnız dialoglardan qurulur. Məsələn, «Qarı və pişik» nağılında məzmun insanın təbiət hadisələri ilə (günəşlə, buludla, yağışla), heyvanlarla (itlə, qoyunla, qurdla, siçanla, pişiklə), cansız varlıqlarla (otla) dialoqu vasitəsilə açılır. Dialoglar sadə və effektiv forma olmaqla yanaşı, insanlara aid keyfiyyətlərin heyvanlara, quşlara, cansız əşyalara köçürülməsi kimi alleqorik ifadə vasitəsinə özündə əks etdirir. Dialoglarda gerçəkliklə gerçək olmayan, zəiflə güclü, ağılla axmaqlıq qarşılaşdırılır. Maraqlıdır ki, nağıllardakı heyvan, quş obrazlarını insanlarla əvəz etsək, dialoglar adi məişət söhbətlərinə oxşayar. Dialoqlu nağıllarda uydurma məhz danışanların heyvan, quş və bitkilərə aid olması ilə şərtlənir. Dialoglar həm də personajların xarakterik cizgilərinin üzə çıxmasına yardım göstərən vasitədir.

Düzülmə (eyni hadisənin cüzi dəyişikliklə bir-birinin ardınca düzülməsi), yaxud zəncirvarilik (kumulyativlik, paralellik). Bu cəhət miflər üçün də çox xarakterikdir. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıl süjetinin tərkib hissələrinə daxil olan ayrı-ayrı epizodlar cüzi dəyişikliklə bir neçə dəfə təkrarlanır. Ədəbiyyatşünaslıqda kumulyativlik, paralellik kimi təqdim edilən bu bədii üsulu «düzülmə» adlandırsaq daha anlamlı olar. Onu da xatırladaq ki, dilçilik terminlərinə aludə olan V.Y.Propp onu «aqlyutinasiya» (sözün kökünü dəyişdirmədən şəkilçilər artırmaqla yeni formalar və ya yeni sözlər düzəltmə) adlandırır (12, 96). Nağıllarda söz, ifadə, fikir təkrarları, paralelləri ilə yanaşı hadisə, epizod düzümünə də rast gəlirik. Bəzən nağılın süjeti bir epizodun, yaxud bir neçə epizodun bir cümləsini dəyişməklə təkrarlanmasından formalaşır. Məsələn, «Tülkü, tülkü, tünbəki» nağılında iki epizodun düzümünə rast gəlirik: Tülkü ağ daşı quyruq bilib dalınca quyuya tullanır. Sonra bu hadisə tısbağanın, çaqqalın, donuzun, qurdun, ayının və ilanının da başına gəlir. Süjetin sonrakı inkişafında başqa bir epizodun da cüzi dəyişikliklə düzümünə təsadüf edirik: «Quyuda aclıqdan ölməsinlər deyə tülkü təklif edir ki, bir mahnı oxusun, kimin adı axıra düşsə onu yesinlər .Yoldaşları hamısı buna razı oldu. Tülkü ayağa qalxıb oxumağa başladı:

Tülkü, tülkü, tünbəki,
Quyruq üstə lünbəki.
Ayı axmaq,
Donuz toxmaq
Çaqqal çavuş,
İlan qamçı,
Tısbağa çanaq,
Biz ona qonaq

Onlar tökülüb tısbağanı yedilər». Beləcə bu hadisə altı dəfə yenə baş verir və TADÇİT₁ + TADÇİ + TADÇ + TAD + TA şəklində bir-birinin ardınca düzülür (T - tülkü, A - ayı, D - donuz, Ç - çaqqal, İ - ilan və T₁ - tısbağa)

Heyvanlar haqqında nağıllarda əyləncəli şeir və nəğmələrdən geniş istifadə olunur. Folklorumuzda nəsrə nəzmin çarpazlaşdırılmasının ən bitkin forması dastanlardır. Lakin dastan janrının yaranmasınadək bu üsul daha qədim janrlarda sınaqdan çıxarılmışdır. Ona görə də nəzmlə nəsrə bir-birinə bağlamaq təcrübəsinin (folklorşünaslığa aid ədəbiyyatlarda bu məsələ epikl-lirik növ adı ilə təqdim edilir ki, bu da özünü doğrultmur) dastanla başladığını yazan tədqiqatçılar yanılırlar. Yuxarıda qeyd etdik ki, bu ənənənin tarixi kökləri daha qədim janrlara gedib çıxır. Əsatir, əfsanə və nağılların içərisində elə nümunələrə təsadüf edirik ki, dastanlarda olduğu kimi qəhrəmanların daxili aləmini açmaq, duyğu və düşüncələrini əks etdirmək üçün hadisələrin təsvirində şeir parçalarından istifadə olunur. Doğrudur, bu, dastanlarda rastlaşdığımız qədər hazır şeir ölçülərində olmur. Lakin belə mülahizə irəli sürməyə imkan verir ki, nəsrə nəzmi bağlamağa məhz əsatir, əfsanə və nağıllarla başlamışlar. Maraqlıdır ki, çox hallarda bu üsul heyvanlar haqqında nağıl süjetinin əsas ünsürünə çevrilir. Belə ki, «Tülkü, tülkü, tünbəki» nağılında tülkünün, «cik-cik xanım»da sərçənin, «Qarı və Pişik»də pişiyin, «Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm»də ana keçinin, «Pıspısa xanım və siçan bəy»də Pıspısa xanımın dilindən söylənən şeir parçalarını çıxarıb atsaq süjetə ciddi xələl gətirərik. Sonuncu nağıldakı nəzm parçaları isə heç aşıq dastanlarındakı şeirlərdən fərqlənir:

Tapur-tapur atlılar,
Qolları bazbatlılar,
Şah evinə gedərsiz,
Siçan bəyə deyərsiz,
Pıspısa püstə xanım,
Düşüb dəvə gölünə,
Boğulur xəstə xanım...
Saçı uzun, saray xanım,
Donu uzun, daray xanım.

Heyvanlar haqqında nağılları müəyyənləşdirən əsas xüsu-siyyətlərdən biri də uydurmadır. Burada uydurma əksliklərin-bəşər aləmi ilə heyvanlar aləminin bir fəzada birləşdirilməsinin nəticəsi kimi özünü göstərir. Biçimsiz, mübaligəli elə bir dünya təsvir edilir ki, orada gerçəklə gerçək olmayan qarşılaşdırılır.

Qeyri-adi hadisələrin reallıqla əlaqələndirilməsi artıq ilkin təsəvvürlərin pozulduğunu göstərir və ona görə də uydurmaya çevrilir: tülkü mahnı oxuyur,

sərçə saz çala bilir və s. lakin ilkin təsəvvürlərdə heyvanlar və quşlar müqəddəs varlıqlardır. Məsələn, Xoruz müjdə gətirəndir. Əgər ilkin təsəvvürlər pozulmasaydı, heyvan və quşların qeyri-adiliyinə, müqəddəsliyinə inam qalsaydı, nağılda xoruz gülüş hədəfinə çevrilməzdi. Deməli, heyvanlar haqqında nağıllardakı uydurma tarixi hadisə deyil, poetik anlayışdır.

Heyvanlar haqqında nağıllarda sehrli və sosial-məişət nağıllarından fərqli olaraq ideal qəhrəman yoxdur. Burada, doğrudur, ağıl kobudluğa, qəddarlığa, vəhşi gücə qarşı qoyulur. Zəiflər nə qədər ağıla sahibdirlərsə, güclülər də bir o qədər səfehirlər. Bəzən ev heyvanları vəhşi canavarla, tülkü ilə, çaqqalla, aslanla mübarizədə təsvir edilirlər. Üstünlük, qələbə birincilərin ünvanına yazılır. Bu da ev heyvanlarının insanlara yaxınlığının, bağlılığının nəticəsi kimi özünü göstərir.

Heyvanlar haqqında nağılların sonu miflərdən fərqli olaraq xoşbəxtliklə tamamlanır, başqa sözlə, faciəlilik onlara yaddır. Doğrudur, bir sıra heyvanlar başqası tərəfindən yeyilir. Lakin bu dəhşət, faciə kimi təqdim olunmur. Çünki axmaqlıqlarından tora düşürlər, başqasının hiyləsinə aldanırlar. Ona görə də onların parçalanması dinləyicidə dəhşət hissi oyatmır.

Təbii zərurət kimi başa düşülür (təbii seçmə kimi). Hətta rəğbətlə təsvir edilən Şəngülümü, Şüngülümü canavarın udması da faciəlilikdən uzaqdır.

Heyvanlara, quşlara aid nağılların bir qrupu haqsızlığa qarşı mübarizəyə həsr olunur. Meşədəki heyvanlar iki cəbhəyə bölünürlər. Qurd, ilan, aslan azgın, qəddar, amansız, yırtıcı təsvir edilir. Məsələn, «Aslan və dovşan» nağılında şir rastına düşən heyvanı parçalayır. «İlan və tülkü»də ilan öz qonşusu tülküyə xəyanət edir, onu tutub yemək istəyir. Maraqlıdır ki, əks cəbhədə duran heyvanlar: keçi, dovşan qüvvəcə birincilərdən qat-qat zəif olsalar da ağıl köməyi ilə qalib gəlirlər. «Pıspısa xanım və Siçan Solub bəy», «Cik-cik xanım», «Tülkü, tülkü, tünbəki», «Nazıkbənazik-Tazıkbətazik» kimi nağıllar isə əyləncəli məzmunla malikdir. Bu cür nağıllarda heyvan, quş və həşəratlar qəribə vəziyyətlərə düşürlər, hərəkət və davranışları ilə gülüş doğururlar: birənin damın üstündə qar kürəyərkən ayağı sürüşür, bacadan umac qazanının içinə düşür; dozanqurdu paltar yuduğu yerdə dərin gölə yığılır; sərçənin ayağına tikan batır. Üçüncü qrup nağıllarda isə heyvan, quş, bitki və həşəratlar haqqında maraqlı məlumatlar verilir. «Arı və Milçək»də arının çiçəklərlə, güllərlə qidalanması, bal hazırlayıb şanlara doldurması təsvir olunur:

«...Bütün arılar dəstə ilə uçub getdilər. Axı onların vaxtı keçirdi. Üzlərinə şəh düşən çiçəklərdən şirə toplamaq lazımdır. Milçək onların dalınca xeyli baxdı və axırda tənbelcəsinə gərnəşdi. Arılar isə güldən-gülə uçaraq şirə toplayırdılar». Tənbel milçəyin «Məgər sizin balınız var?» sualına irigözlü arı o dəqiqə cavab verir: «Əlbəttə, biz ağaclardan və kollardan gül tozu, şəh, şirə gətirib yuvamızdakı şanılarda saxlayırıq... Biz həm bal yeyirik, həm də mumdan balaca şanılar qayırıb içlərini bal ilə doldururuq, balı yeyib qışın soyuq aylarında rahatca yaşayırıq». Milçək arıya qonaq olmaq, sonra da onu aldadıb balını yemək istəyir. Amma bilmir ki, arılar tək yaşamırlar və yanlarına tənbel, zibillikdə eşələnən həşəratları buraxmırlar. Arıların çoxotaqlı yuvalarının bütün mənzillərinin qapısı ancaq bir-birinin üzünə açıq olur. İrigözlü arı milçəyin dostluğunu rədd edib deyir: «Ay veyl milçək, mənəm ayrılıqda yuvam yoxdur.

Bu gördüyün yuva hamımızındır və hamımız burada birlikdə yaşayırıq, birgə yeyirik, birgə də işləyirik. Çıx get, işim var». Nağılda arıların işgüzarlığı milçəyin tənbelliyinə qarşı qoyulur.

Nağıl-təmsillər. Nağıl-təmsillərdə heyvanlar, quşlar, bitkilər iştirak edir, lakin burada təmsilvari əhvalatlar nəql edilir, axırda nəsiətamiz nəticə çıxarılır, insanlara aid xüsusiyyətlər heyvanların üzərinə köçürülür, hadisələr epizodik şəkildə olur, nəslə yaradılır. «Ərincək it» nağıl-təmsilinə diqqət yetirək:

Qış olanda it deyir:

– Yaz olaydı, özümə bir çuxa toxuyaydım.

Elə ki, yaz gəlir, it tənbelləşib deyir:

– Eh, kim əyirib, kim toxuyacaq.

Məlumdur ki, it çuxa toxuya bilməz. Əslində, tənbel insanları tənqid etmək üçün onların ürəyindən keçənlər itin üzərinə köçürülmüşdür.

«Siçan və Pişik», «Tülkü və kəklik», «Otların bəhsi» və s. nağıl-təmsillərdə acgözlük, lovgalıq, xəbislik, paxıllıq, xəyanətkarlıq və başqa niyyətlər heyvanlar vasitəsi ilə göstərilir, başqa sözlə, pislənir.

Nağıl-yalanlar (Qaravəllilər). Uşaq nağıllarının bəzilərində hadisələr yalanlar üzərində qurulur. Bu, uşaqları əyləndirmək vasitələrindən biridir. «Keçəllə dəyirmançı» nağılında bir keçəl dəyirman yeddi girvənkə buğda gətirib deyir:

– Ay dəyirmançı əmi, al bu yeddi pud buğdanı üyüt.

– Ay keçəl, bu yeddi pud deyil, burada cəmi yeddi girvənkə buğda ola, ya olmaya...

Uzun mübahisədən sonra keçəl təklif edir ki, «Gəl, hərəməz bir böyük yalan danışaq. Sən böyük yalan dedin, mən bu buğdanı da sənə verib çıxıb gedim. Mən böyük yalan dedim, onad sən mənə yeddi pud un ver».

Beləliklə, keçəllə dəyirmançı yalan danışmaq üzrə yarışa başlayırlar. Dəyirmançının quraşdırdığı yalan atasına aid olur. Guya onun atası bir dağı söküb daşları ilə dəyirman tikir və sökülən dağın yerini boş götürüb yola düzəlir. Uzaq bir yerdən ayrı dağı söküb bu dağın yerinə gətirir. Səhər camaat yuxudan ayılındaq dağı yerində görür. Baxırlar ki, ətəyində də təzə bir dəyirman tikilib. Dəyirmançının yalanı fantaziyanın, yaradıcılığın məhsulu deyil, mənasız, boş uydurmadır. Heç kəsi maraqlandırmır, təəccüb doğurmur. Keçəlin yalanına gəldikdə isə əsl yaradıcılıq məhsuludur, hətta dinləyiciləri, uşaqları inandırır: «Dəyirmançı qardaş, - deyə keçəl yalana başlayır, - mən balaca idim. Bir gün həyətdə oynayırdım. Bir dəcəl xoruzum vardı, tağlara aman vermirdi. Mən onun üstünə hirsləndim. Yerdən bir az palçıq götürüb xoruza atdım. Palçıq gedib xoruzun üstünə yapışdı. Xoruz qaçmadı. Yerdən bir qoz sınığı götürüb atdım, qoz sınığı da gedib yapışdı palçığa. Xoruz qaçdı, mən də evə gəldim. Üstündən bir az keçmişdi, gördüm, xoruzun belində bir qoz ağacı bitib. Bir az keçəndən sonra bu qoz ağacının o qədər bəhəri oldu ki, heç yığmaq mümkün olmadı. Tez qonşuları çağırdım. Ağacın altına gəldik. Ayaqlarımızı çırmadıq, qoz ağacına dırmaşdıq. Bir gün, bir gecə qozları çırpıdıq. Qurtarandan sonra üçümüz də ağacdən endik. Yuxarı baxdım ki, yenə qoz qalıb yoxsa yox, gördüm ki, ağacın lap kəlləsində bir dənə qoz qalıb. Fikir elədim ki, bu bir dənə qoz üçün mən ora necə çıxım. Yaxşısı budur ki, qoy yerdən bir şey götürüb atım, düşsün yerə. O yana baxdım, bu yana baxdım, yerdən heç bir şey

tapmadım. Əyildim, quyunun dibindən bir parça palçıq götürdüm, ağacın başındakı qoza atdım. Birdən, vay dədə, vay, qoz ağacının üstündə ondan da böyük yer açıldı. Fikirləşdim ki, bu yer niyə boş qalsın? Qoy onu əkim. Yenə bir şeydir. Qıçımı çırmayıb bu qoz ağacına dırmaşdım. Üç-dörd saat dırmaşandan sonra gəlib həmin yerə çatdım. Tez buraya buğda səpdim. Buğdalar o saat bitməyə başladı. Hələ mən düşməmişdim ki, biçmək vaxtı çatdı. Başıma bir dəstə yığıb biçməyə başladım. Bir gün biçdim, iki gün biçdim, gördüm yox, buğda qurtaran deyil, hirsələnib yerə oturdum. Elə təzəcə oturmuşdum ki, gördüm bir tülkü qaçır. Orağı atdım, getdi yapışdı tülkünün quyruğuna, tülkü qaçdı, orağ biçdi, mən yığdım. Taxılın hamısı qurtardı. Taxılı yığandan sonra hamısını aşağı düşürdüm, anbarlara yığdım. Bu gün onun yeddi pudunu gətirmişəm ki, sən üyüdüb verəsən mənə» (5, 106-107).

Keçəlin uzun-uzadı yalanının arxasında bir həqiqət gizlənir. Qəribə şəkildə də olsa, öz-özünə taxıl biçən orağ təsvir olunur. Daha doğrusu, tülkünün quyruğuna yapışan orağ tez bir zamanda taxılı biçib qurtarır. Bu da biçinçinin əməyini yüngülləşdirmək arzusundan doğurmuşdur. Nağılın özündə verilən hadisələr realdır, yəni keçəlin dəyirmanı gəlməsi, yeddi girvənkə buğdanı kələk yolu ilə yeddi puda çevirməsi həyatda baş verə bilər. Yalanları isə mübahisəyə son qoymaq məqsədilə düzəldib danışılır.

«Hadı, Hudu, kor oğlu Kosa, bir də mən» nağlında hadisələr, dialoqlar başdan ayağa yalanlar və təkrarlar üzərində qurulur:

«Hadıydı, Huduydu, Kor oğlu Kosaydı, bir də mən. Ova çıxmışdıq. Qabağımızdan bir dovşan qaçırdı. Hadıya dedim: – «Tüfəngin var?» Huduya dedim: – «Tüfəngin var?» Kor oğlu Kosaya dedim: – «Tüfəngin var?»

Heç kimin tüfəngi olmadı. Özüm çaxmaqsız tüfəngi çiyimdən aşırıdım. Hadıya dedim:– «Ata bilərsən?» Huduya dedim: – «Ata bilərsən?» Kor oğlu Kosaya dedim: – «Ata bilərsən?»

Heç biri ata bilmədi. Özüm çaxmaqsız tüfənglə dovşanı yerə sərdim...»(1, 203)

Hadisələr bu səpgidə axıradək davam edir: əvvəl Hadıdan, Hududan, Koroğlu Kosadan xəbər alır, onlarda heç bir şey olmur, onda özünükülərə əl atır; yaxud onlar heç bir iş görə bilmirlər, onda özü icra etməyə başlayır. Nağıl yalanlardan bədii priyom kimi istifadə edilir. Axırda nağılçının özü də bunu təsdiq edir:

Çaydan tapdıq bir palan,

Palanı sökdük.

İçindən bir kitab çıxdı.

Oxuduq, gördük, hamısı yalan.

Bu tipli əhvalatlara qaravəlli deyirlər. «Hadı, Hudu, Kor oğlu Kosa, bir də mən» qaravəllisi quruluşca yanılmaca oxşayır: cümlələr, dialoqlar, sözlər tez-tez təkrarlanır. Lakin yanılmacdən fərqli olaraq ifadəsini çəşdirmir.

«Hamam, hamam içində» nağıl-yalanı isə mənzumdur, düzgü formasında düzülüb-qoşulmuşdur.

Mənzum nağıllar. Ümumiyyətlə, başqa xalqların (ruslarda bilinlər, özbəklərdə «Alpamış», qırqızlarda «Manas», finlərdə «Kalavella» və s.) şifahi xalq yaradıcılığından fərqli olaraq Azərbaycan folklorunda epik növün nağıl, dastan, lətifə, əfsanə və rəvayət kimi janrları yalnız nəsrə yaradılmışdır. Doğrudur,

dastanlarda və bəzi nağıllarda nəsrə nəzm çarpazlaşır. Lakin tam şəkildə mənzum nümunələrə təkə uşaq nağıllarında rast gəlirik. Məşhur «Qarı və pişik» nağılının bir-birindən fərqli üç variantı məlumdur. İkisi nəzmlə, biri isə nəsrə (F.Köçərlinin «Balalara hədiyyə» toplusunda gedən «Qarı və Pişik») düzülüb-qoşulmuşdur.

«Buz üstə» adlanan variantda bir uşaq buzun üstə çıxır, ayağı sürüşüb yıxılır. O, «tappadan yerə dəyməsinin» səbəbini aydınlaşdırmaq üçün təbiət hadisələrini, əşyaları sorğuya tutur.

«Qarı» adlanan variantda isə yuxarıdakı hadisə bir qədər bayağılaşdırılmış şəkildə verilir. Belə ki, uşağı, «tumançığı dar və canından bezar» qarı əvəz edir. O, əlinə aftafa alır, buzun üstə çıxır, sürüşüb yıxılır, aftafası qırılır. Bundan sonra qarının heyvanlara müraciəti əvvəlki variantla eynidir.

Bu variantları müqayisə etsək (Cədvələ bax) görərik ki, «Buz üstə» nəzmdən çox nəsrə xatırladır və xalq dilinin bütün incəliklərini əks etdirir, təsvirlər sadədir, folklor nümunəsi olması şübhəsizdir. «Qarı» əsəri isə daha çox yazılı ədəbiyyat nümunəsi təsiri bağışlayır. Bizcə, əvvəlinci misralar və dialoqlar əruz vəznindədir. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində formalaşan Azərbaycan uşaq poeziyasının üslubuna yaxındır. «Qarı və Pişik» (nəsrə) nağılının hansı şair tərəfindənsə nəzmə çəkildiyini ehtimal etmək olar. Hər halda «Qarı» hər iki variantdan sonra yaradılmışdır və nədənsə, «Sən nə güclüsən?»¹ müraciəti «Sən nə zalımsan?» şəklinə salınmışdır. Belə ki, «Sən nə güclüsən?» müraciəti uşağın müxtəlif hadisələrə, əşyalara, heyvanlara və təbiətin sirlərinə bələd olmaq arzusundan doğur. «Zalım» ifadəsindən görünür ki, qarı səbəbkarı nifrətini bildirmək üçün axtarır. Bu mənada «Qarı» əsərində əhvalata başqa don geydirilməsi də alınmır. Çünki axırda «ən zalım heyvan damğası» «Buz üstə»də olduğu kimi pişiyin üstünə vurulur. Pişiyin özünü öyməsi ilə də əhvalat tamamlanır.

F.Köçərlinin variantında («Qarı və Pişik»də) yıxılmaq hadisəsi heyvanın üzünə köçürülür. Doğrudur, burada da əsasən rolu insan yerinə yetirir. Bu süjet türk xalqları arasında geniş yayılmışdır. Qazax şifahi xalq ədəbiyyatında «Kim nəyi ilə güclüdür» (9, 20) adlı nağıla rast gəlirik. Azərbaycan variantlarından fərqli olaraq burada insan obrazı iştirak etmir. Qırqovulun buzun üstə qonması və sürüşüb yıxılması ilə başlanır. Qazax variantı da nəsrə yaradılmışdır, yalnız başlanğıcda pişrovu xatırladan mənzum parça verilir. Bir sıra başqa fərqlər də nəzərə çarpır: nağılın sonunda siçan pişiyi deyil, qarışqanı ən güclü heyvan hesab edir, çünki qarışqa siçanın bütün yayı yuvasına daşdığı buğdanı oğurlayır. Qırqovul qarışqadan güclü olmasının səbəbini xəbər alır, onun özünü öydüyünü görüb hirsələnir və qanadı ilə başından vurur. Zərbələrin təsirindən qarışqa nazilir və balacalaşır. O gündən ancaq özü boyda şeyləri qaldırıb apara bilir. Bu epizod nağıla əfsanə donu geydirir və qazax variantının daha qədimlərdə yarandığını göstərir.

¹Firudin bəy Köçərlinin «Balalara hədiyyə» toplusunda və qazax folklorunda təsadüf olunan variantlarda da heyvan və əşyalara, təbiət varlıqlarına «Sən nə güclüsən?» - deyərək müraciət olunur.

«QARI VƏ PIŞİK» NAĞILININ NƏZMLƏ OLAN VARIANTLARININ MÜQAYİSƏSİ²

BUZ ÜSTƏ	QARI
<p>Bir uşaq getdi buz üstə, Tappadan dəydi diz üstə, Dedi: - A buz, nə güclüsən? Dedi: - Mən güclü olsam, Məni gün əritməz. Dedi: - A gün, sən nə güclüsən? Dedi: - Mən güclü olsam, Üzümü bulud tutmaz. Dedi: - A bulud, sən nə güclüsən? Dedi: - Mən güclü olsam, Məndən yağış keçməz. Dedi: - A yağış, sən nə güclüsən? Dedi: - Mən güclü olsam, Məndən ot bitməz. Dedi: - A ot, sən nə güclüsən? Dedi: - Mən güclü olsam, Məni heyvan yeməz. Dedi: - A heyvan, sən nə güclüsən? Dedi: - Mən güclü olsam, Məndən yağ olmaz. Dedi: - A yağ, sən nə güclüsən? Dedi: - Mən güclü olsam, Məni siçan yeməz. Dedi: - A siçan, sən nə güclüsən? Dedi: - Mən güclü olsam, Məni pişik yeməz. Dedi: - A pişik, sən nə güclüsən? Dedi: - Mən güclüyəm, duraram, Bığlarımı buraram, Yük üstü yaylağımdı, Yük dibi oylağımdı, Təndir üstü qışlağım (1, 155).</p>	<p>Bir qarıcıq var idi, Tumancığı dar idi, Canından bezar idi. Aftafa aldı ələ, Getdi buz üstə belə, Buz üstündə yoruldu, (?) Aftafası qırıldı. Asılana-asılana fəğan eylədi, Üzün tutub buza belə söylədi: -Nə zalımsan, sən a buz? -Mən zalım olsaydım, Gün məni əritməz idi. -Gün, sən nə zalımsan? -Mən zalım olsaydım, Bulud qabağımı kəsməz idi. -A bulud, sən nə zalımsan? -Mən zalım olsaydım, Yağış məndən yağmazdı. -A yağış, sən nə zalımsan? -Mən zalım olsaydım, Göy ot məndən bitməzdi. -Ay ot, sən nə zalımsan? -Mən zalım olsaydım, Qoyunlar başımı üzməzdi. -A qoyunlar, siz nə zalımsınız? -Biz zalım olsaydıq, Canavar bizi yeməz idi. -Canavar, sən nə zalımsan? -Mən zalım olsaydım, Qara köpək məni boğmaz idi. -Qara köpək, sən nə zalımsan? -Mən zalım olsaydım, Siçanlar çörəyimi yeməz idi. -Ay siçanlar, siz nə zalımsınız? -Biz zalım olsaydıq, Pişiklər bizi boğmaz idi. -Ay pişiklər, siz nə zalımsınız? -Biz zalımıq, zalımıq, Yük üstü yorğanımız, Kürsü üstə qışlağımız (6, 107).</p>

²Başqa variantda nağıl belə tamamlanır: Güclüyəm ha, güclüyəm. Dəmir daraq dişliyəm.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan folkloru antologiyası. - Toplayıb tərtib edəni Ə.Axundov, Bakı, 1968, 2-ci kitab.

El çələngi. Toplayıb tərtib edənləri T.Fərzəliyev və İ.Abbasov. Bakı, 1983.

Köçərli F. Balalara hədiyyə. B., 1987.

Əfəndiyev P.Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B., 1981.

Nağıllar. Tərtib edəni N.Seyidov. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. XII kitabda. I kitab. B., Yazıçı, 1985.

Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar. Toplayıb tərtib edəni A.Nəbiyev, Bakı, 1986.

Təhmasib M.H. Müqəddimə. «Nağıllar» kitabında. B., 1941.

Xalqın söz xəzinəsi, Ön söz Paşa Əfəndiyevindir. B., 1985.

Бозинген (Казахские народные сказки). Алма-Ата, 1985.

Воспоминания Бонч-Бруевича В.Л. Об устном народном творчество. М., 1986. с. 39.

Соколов Ю.М. Русский фольклор. - М., 1941.

Пропп В.Ю. Фольклор и действительность. М., 1976.

Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: В 6 т. Том 4. М., Педагогика, 1989.

